

Despotyň täzesi, gulçulygyň könesi, şeýlemi?

Category: Kitapcy, Nukdaýnazar, Publisistika, Sözler

написано kitapcy | 24 январа, 2025

Despotyň täzesi, gulçulygyň könesi, şeýlemi? DESPOTYŇ TÄZESI, GULÇULYGYŇ KÖNESI, ŞEÝLEMI?

• Maýis Alizadäniň Muhammet Salih, Şahin Jafarly we Erdogan Karakuş bilen geçiren söhbetdeşligi

Otuz ýedi ýyldan soňra ýene Almaty (şol wagtky ady Alma-Ata). Ýene hadysalar, ýene bulam-bujarlyklar, ýene ölümler, ýene tutha-tutluklar...

1986-njy ýylyň dekabrynda Gazagystanyň şol wagtky paýtagtynyň merkezi ploşadynda bolup geçen talyp tolgunşuklary Mihail Gorbaçýowyň yglan eden «Üýtgedip gurmak we aç-açanlyk» syýasatynyň «miwesi» hökmünde orta çykyppy, tolgunşyklar basylyp ýatyrlandan soň Gazagystany 25 ýyllap dolandyran Syýasy býuronyň agzasy Dinmuhammet Kunaýew wezipesinden boşadylyp, ýerine Gennadiý Kolbin bellendi.

Ministrler sowetiniň başlyklygyna bellenen Nursultan

Nazarbaýew 1989-njy ýylda Moskwa tarapyndan Gazagystanyň Kommunistik partiýasynyň başyna oturdylyp, 1991-nji ýylda jar edilen garaşsyzlyk deklarasiýasyndan soň bu gezek Garaşsyz Gazagystanyň ilkinji Prezidenti boldy.

2019-njy ýylyň iýunynda uzak wagtlap ýanynda saklap ýören adamy Kasym-Jomart Tokaýewi döwlet ýolbaşçylygyna saýlatdyran Nazarbaýew has owal konstitusiýa girizen üýtgeşmeleri arkaly «lider» ygtyýarlyklaryny saklap galdy we Gazagystanyň dolandyryşyndaky agyrlygyny dowam etdirdi.

Ýakynda 2-nji ýanwarda benziniň bahasynyň gymmatlamagyna garşy nägilelik bildirmek üçin we çaltlyk bilen ýurduň dürli künjeklerine ýaýylan tolgunşyklaryň «üstünlikleriniň» biri-de Nursultan Nazarbaýewiň köp sanly heýkellerinden biriniň ýykylmagy boldy.

Halk tolgunşyklaryny basyp ýatyrmak üçin döwlet ýolbaşçysy Tokaýewiň GDA-nyň Köpçülikleýin Howpsuzlyk Ýlalaşygy Guramasynyň (KHYG) goşunyny «Parahatçylyk güýji» ady bilen ýurda çagyrmagy çekişmelere ot berip, dürli ugurlara tutaşdyrdy.

Üýtgeşmeleri başyndan bäri ýakyndan synlaýan «Independent Türkçe» gazak tolgunşygynyň sebäplerini, ugurlaryny we syçrama ähtimallygy bolan nokatlary specialistlerden soramagy dowam etdirýär.

Yetmişinji ýyllaryň başyndan bäri diňe Özbegistanyň däl, tutuş Orta Aziýanyň azatlygy, 1991-nji ýyldan soňam demokratiýa üçin aralesmesiz göreşen Özbegistan Erk partiýasynyň başlygy Muhammet Salih üýtgeşmelere şeýleräk görnüşde baha berýär: «Birnäçe ýyllardan bäri Orta Aziýanyň iň asuda ýurdy hökmünde tanalýan Gazagystan häzir ot içinde. Halk aýaga galdy we bu tolgunşyk 1986-njy ýylyň dekabrynda Almatyda bolup geçen gozgalaňdan deňeşdirip bolmajak derejede uly gerimli we ýykgyňçylyklydyr.

Bu iki wakanyň biri-birinden tapawudyny deňeşdirende, 1986-njy ýylda gazaklaryň rus agalygyna garşy köçelere dökülendigini, 2022-nji ýylda bolsa öz milli hökümetiniň zulmuna garşy aýaga galandygyny görmek gerek.

Şol bir wagtyň özünde iki wakanyňam sebäpkäriniň oňki

kommunist pikirli kellelerdigini görmezlige salyp bolmaz. Bu ýurtlar 1991-nji ýylda garaşsyzlyklaryny gazandylar, emma bu ýurlarda häkimiýetde galan öňki kommunist ýolbaşçylar sebäpli hiç haçanam sözüň doly manysynda garaşsyz bolup bilmediler. Bu köne pikirli çüýrük aňýýetiň eýeleri öz kürsülerini gorap saklamak üçin ýurduň garaşsyzlygyndan el çekmäge-de taýýardyklaryny hemmelere görkeze-görkeze geldiler.

Özüňiz serediň, demonstrasiýaçylaryň hötdesinden gelip bilmedik ýolbaşçy K.Tokaýew janhowluna KHYG atly ümmülmez ýurda gözegçilik etmegi göz önüne tutýan žandarma guramasyny çagyrmadymy näme.

Ýogsam bolmasa, bu gurama diňe daşardan çozuş bolan ýagdaýynda herekete girmek we düzgünnamada görkezilen wezipe borçlaryny ýerine ýetirmek üçin niýetlenen organdy ahyry. Ine, hut şu sebäpli hem KHYG-yň Gazagystandalu içki gapma-garşylyklara goşulmagynyň hiç bir babatda hukuk esasy ýok.»

«Gazak halkynyň KHYG-yň operasiýasyna garşy durmagy gurama üçin kanuny taýdan gorumak hukugy döredi saýylar we hukuka gollanýan ähli ýurtlardyr halkara guramalar tarapyndan ýazgaryp bolmajak ýagdaýy döreder» diýen Muhammet Salih sözlerini şeýle dowam etdirýär:

«Hawa, häzir diňe gazak halky üçin öňki sowet boýunturygyndan çykmaryk we çykjagam bolmaýan režimler bilen halklaryň arasyndan çuň gorp döredip, başyny Moskwanyň çekýän KHYG-nyň Gazagystana girmegi kiçi-girim waka däl bolup, ol gönüden-göni ýönekeý halkyň üstüne edilen hüjümdir.

«Parahatçylyk güýji» ady bilen Gazagystana ýollanan we belarusly, ermenistanly, täjigistanly esgerleriňem bolan köpmilletli goşunynyň halklaryň özara etniki çaknyşyklaryna-da sebäp bolup biljekdigi gümansyzdyr.

Gazak hökümeti halkyň asudalygyny we ýurduň bitewiligini howp astyna alman meýletin işden gidip, demokratik çäreleriň ýoluny açmagyň deregine halky şunuň ýaly astyndan çykyp bolmajak ýüküň aşagyna iterýär. Munuň ady «halk duşmançylygy» bolup, dessine gaýtmysym ediler diýip umyt edýärin.

Kommunist pikirli we Moskwanyň terbiýesini alan ýolbaşçylaryň «Halk terrorçydyr» sözlerinden wagt ýitirmän el çekmekleri gerek. Demonstrasiýaçylaryň talaplaryny kanagatlandyryp, ýurdy saýlawalara äkitmegiň häzirem açyk ýollary bar. KHYG haýal etmezden Gazagystandan çykmaly, hökümet bilen halk el-ele berip, bu çylşyrymly günlerden agzybirlikde baş alyp çykmaly.»

Üýtgeşmelere dürli taraplary bilen baha beren azerbaýjanly syýasy kommentator Şahin Jafarly «Independent Türkçe»-niň sowallaryns jogap berende, gazak tolgunşygynyň sebäpleriniň dogry nukdaýnazardan seredilmeginiň gerekdigine ünsi çekýär:

Gazagystandaky wakalar 2022-nji ýylyň başynda (2-nji ýanwar) ýurduň günbatar oblasty Maňgyslakda benziniň bahasynyň iki esse galmagy bilen başlady. Maňgyslak nebit we gazyň çykarylýan möhüm senagat merkezi bolup, Hazaryň kenaryndaky Aktau porty bu oblastyň iň esasy şäheridir. Muňa garamazdan sebitiň halky çakdanaşa garyplykda ýaşaýar, oblast sosial-ykdysady meseleleriňem ýiti duýulýan ýeridir.

Umuman alanda ýurt boýunça düşýän girdejiniň adalatsyz, deň bolmadyk paýlanşygy ynjalyksyzlyk döredýär. Ýolbaşçy gatlagyň korrupsiýa düzgünini ýola goýup, lýuks şertlerde ýaşaýandygyny halk görüp-bilip dur. Tolgunşyklar Aktau we Maňgyslak oblastynyň beýleki möhüm şäheri Jana-Özende başlap, az wagtyň içinde tutuş ýurda ýaýrady.

Demonstrasiýaçylad ilki başda nyrhларыň pese düşürilmegi talap etdi, hökümet bu talaby kabul etdi, emma birden ýüze çykan wakalar az wagtyň içinde syýasy röwüşe bürendi we köçelere çykan adamlar Nursultan Nazarbaýewiň häkimiýetden çetleşdirilmegini talap etdi...

Nazarbaýewiň 2019-njy ýylda prezident kürsüsini Tokaýewe berenem bolsa, Howpsuzlyk geňeşiniň başlygy bolup oturyp, ýurduň gözegçiligini we döwlet dolandyryşynyň ýüpllerini öz elinde saklap galandygyny ýatlardan Şahin Jafarly «Nazarbaýewiň tegelek otuz iki ýyllap hökümeti eýeläp oturmagy tolgunşyklaryň esasy körükleýji faktorlarynyň birini emele getirdi» diýýär.

Jafarly sözüne şulary goşýar:

«Şol bir adamyň häkimiýet kürsüsini sypdyrman eýeläp oturandygyna garamazdan ýaşaýyş-durmuş şertleriniň gowulanyp gidibermezligi hak-hukuklaryň we azatlyklaryň gysylmagy, saýlawlaryň bassyr-bussyr şertlerde dürli pyssy-pyjurlyklar bilen geçirilmegi ýaly sebäpler birnäçe ýyllardan bäri halkda çäksiz gahar-gazabyň üýşmegine sebäp bolupdy.

2-nji ýanwarda ýarylyp dynan gahar-gazabam şonuň netijesidi. Howpsuzlyk güýçleri tolgunşyklary basyp ýatyrmaga synanyşsalar, az wagtyň içinde wakalar elden-aýakdan çykdy, birnäçe ýerde adamlar edara binalaryna çozmaga başlady, talaňçylykly hereketler bolup geçdi.

Hususanam ýurduň iň uly şäheri we öňki paýtagty Almatyda tolgunşyklaryň gerimi hasam uly boldy, şäherde rus dilinde gürleýän ylymly-bilimli ilat has agdyklyk edýär. Tolgunşyklara guramaçylyk edýän haýsydyr bir gurama ýa-da lider ýok. Galyberse-de ýurtda täsirli oppozisiýa ýok. Ýöne perdäniň aňyrsynda käbir elitalaryň we klanlaryň wakalara täsiriniň bolup biljekdigi hakda şübheler bar.»

Jafarly «Gazagystan goňşulary bolan beýleki Orta Aziýa ýurtlaryna meňzeş formada belli bir derejede feodal gurluşa eýe ýurt. Jemgyýet dürli klanlara bölünýär, erkin saýlawlar bolmandygy üçin güýç we häkimiýet urşy döwletiň içinde ýapyk gapylaryň aňyrsynda klanlardyr olaryň wekilleriniň arasynda bolup geçýär. Wakalarda bu faktorlaryň täsiriniň bolmagy ähtimallygynyň bardygyna garamazdan elimizde bu boýunça anyk maglumatlar ýok» diýýär.

«Tokaýewiň prezident kürsüsine oturandan soňky äden ädimleri we ýöredýän syýasaty onuň ýapja lider we Nazarbaýewiň dikmesi bolmajakdygyny az wagtda görkezdi» diýen Jafarly, «Meselem, N.Nazarbaýewiň gyzy Dariga Nazarbaýewa senatyň başlygydy, Tokaýew ony eýeleýän wezipesinden boşadyp, döwlet apparatynda öz güýjüni artdyrmaga başlady. Soňky gezek K.Tokaýew 2021-nji ýylda häkimiýet başynda oturan partiýa Nur Otanyň başlyklygyny Nazarbaýewiň elinden aldy» diýýär.

«Tokaýewiň bu güýji we batyrgaýlygy nireden gelip çykýar» we «nämüçin Nazarbaýew kürsüsini oňa berdi» sowallarynyň möhümdigini nygtan Şahin Jafarly bu hususda Russiýa faktorynyň orta çykandygyny aýdýar:

«Tokaýew sowet döwründe Moskwada bilim alan we SSSR-iň Daşary işler ministrliginde işlän köne diplomat. Garaşsyzlyk döwründe-de (2001-nji ýylda) doktorlyk dissertasiýasyny Russiýanyň Diplomatika akademiýasynda gorady.

Tokaýewiň tolgunşyklaryň Nazarbaýewe garşy gönükmegini amatly pursat hasaplap, ony Howpsuzlyk geňeşiniň başlygy wezipesinden boşatmagy ünsi çekiji üýtgeşmedir. Russiýanyň goldawy we rugsady bolmazdan munuň beýdilmegi mümkin däldi.

Tolgunşyklaryň hötdesinden gelip bilmejegini bilibem, Tokaýewiň KHYG-ny, aslynda Russiýany resmi ýagdaýda kömege çagyrmagy öz häkimiýetini goraýandygyny aňladýar.»

Russiýanyňam wakalaryň sebitde öz bähbitlerini howp astyna salyp biljekdigini görendigi üçin muňa goşulmagy makul bilendigini aýdýan Jafarly «Ýagny, häkimiýet güýjüniň dolulygyna Nazarbaýewden Tokaýewiň eline geçmegini Russiýa aç-açan goldady. Elbetde, Nazarbaýewiň özem Russiýa üçin amatly liderdi, onuň Russiýanyň bähbitlerine garşy hiç hili syýasy ugry ýokdy. Emma ol indi garrapdy we näsagdy. Moskwa haýsydyr bir nämälimlige maý bermezden Nazarbaýewiň ygtyýarlyklaryny özi üçin has amatly birine tabşyrma tapgyryny başdan bari (2019) goldapdy» diýýär.

«Tokaýew sebitiň beýleki möhüm aktýory Hytaýyň bähbitleri üçinem amatly syýasatçy» diýen Jafarly «Russiýa bilen birlikde Hytaýam Gazagystanyň iň uly ykdysady we söwda partnorydyr. Tokaýew SSSR-iň Pekindäki ilçihanasynda dürli wezipelerde işlemek bilen bir hatarda Pekiniň Dil we medeniýet uniwersitetinde (Beijing Language and Culture University) hytaý dilini öwrenen syýasatçy. Ol Hytaýda gowy tanalýar. Şonuň üçinem wakalaryb geosyýasy tarapyny seljersek, prosesini Russiýanyň we Hytaýyň bähbitlerine görä ilerleýändigini görýäris.»

Şahin Jafarly şu synlary-da berýär:

«Russiýa öňki sowet geografiýasyny gaýtadan gözegçilik astyja alma we SSSR-i dürli ýollar arkaly täzeden şekillendirme syýasaty taýdanam üstünlikli ädimleri ädýär.

Hytaý bolsa bu sebitde, ýagny özüniň demirgazyk-gündogar çäklerinde ABŞ-dyr Ýewropa bileleşiginiň güýçlenme ähtimallyklaryndan çekinýändigini üçin Russiýanyň bärlerde agramyny saklanyny gowy görýär.

Bu «Guşak-Ýol» taslamasy taýdanam möhüm bolup, Russiýa bir ýandan öz bähbitlerini ýerbe-ýer etse, beýleki bir ýandan belli bir derejede Hytaýynam howpsuzlygyna goşant goşant goşdugy bolýar.

Belorussiýadan soň Gazagystanda-da garaşylmadyk ýagdaýda köpçülikleýik halk çykyşlarynyň bolup geçmegi bu ýurtlaryň daşyndan örän güýçli we asuda görünýändiklerine garamazdan, aslynda içerden näderejede inçe we ýolunmaga golaý tanapyň üstünde durandyklaryny-da aýdyň subut etdi.

Raýatlaryň hak-hukuklarynyň gysylmagy, saýlawlaryň gözboýagçylykdan başga zat däldigi, syýasy karara gelme proseslerinden jemgyýetleriň dolulygyna çetleşdirilmegi, belki-de režimleriň ömrüni uzaltdybam biler, emma döwlet hökmünde uzak möhletleýin kemala gelme we demokratiýalaşma proseslerine hiç hili peýda bermeýär.

Şol bir adamyň uzak wagtlap ýurdy dolandyrmagy, aýratynam ýaş nesillerde uly lapykeçlikleri döredýär. Ine, şonuň üçinem, Gazagystan wakalary demokratik we ykdysady reformalaryň geçirilmeginiň näderejede gereklidigini ýene bir gezek subut etdi.

Russiýa bolsa öňki sowet geografiýasyny içgin tanaýan döwlet hökmünde bular ýaly wakalary we halk hereketlerini öz bähbitlerine gönükdirip, olardan peýdalanmaga, aýtymyna gelen her amatly pursaty peýlemäge dowam edýär.

Gazagystan wakalary adyna «Türk dünýäsi» diýilýän giň geografiýany mazaly sarsdyrana meňzeýär.

Azerbaýjanyň öz ýurtlaryny ermeni okkupasiýasyndan halas etmek üçin operasiýalary dowam edip durka, 2020-nji ýylyň oktýabr

aýynda MHP-niň başlygy Döwlet Bahçeliniň «Nahçewan bilen Azerbaýjanyň arasyndaky koridoryň açylyp, Nahçewanyň gara ýoly arkaly Azerbaýjana birikmegi» üns merkezine düşürpdi we Türkiýäni nasional-konserwativ gatlagy bu teklibi belli bir wagta çenli «Turana barýan gara ýoluň bosagasy açylmaly» diýip uly gowur turzupdy.

2020-nji ýylyň 10-njy noýabryndan soň bu mesele «transport koridorlarynyň açylmagy» görnüşinde üns merkezine düşüpdü.

Gazagystandaky halk tolgunşygy «Turana barýan ýol» şowhunyndan öň ürki respubliklarynda has derwaýys meseleleriň üns merkezine alynmalydygyny görkezdi.»

2-nji ýanwarda başlan halk tolgunşygyny «Independent Türkçe» üçin teswirlän Ankaranyň Turan akademiýasynyň başlygy, otstawkadaky general Erdogan Karakuş Türkiýäniň soňky ýyllarda äden ädimlerine we anyk işlere ünsi çekýär:

«Günbatar bilen Ukraina, yzysüre Belorussiýa, soňra täzedan Ukraina boýunça düýpli harçaňlaşmalary başdan geçiren Russiýanyň öňki eýelik eden geografiýasy üçin duýýan nostalgiýasy ilkinji nobatda yzyny we töweregini has pugta gözegçilikde saklamaga giriş hökmünde baha bermegimiz gerek.

Gazagystanda ýüze çykan wakalarda Russiýanyň käbir üýtgeşmeleriň öňüni almak arkaly sebitdäki täsirini güýçlendirmegiň aladasyyny edýändigini görýäris. Turan akademiýasynyň gurulmagy we geçen ýylyň noýabr aýynda Türk geňeşiniň Türk döwletleri guramasyna (TDG) öwrülmegi Russiýany mazaly ynjalykdan gaçyrana meňzeýär, sebäbi Daşary işler ministri Sergeý Lawrow «TDG ýaragly gurama öwrülmedik ýagdaýynda bimaza bolup duramaz» diýdi.

Ýa-da MHP-niň lideri Bahçeliniň Prezidente sowgat eden kartasyna Moskwanyň metbugat wekiliniň nägileligi «Ol ýerler Russiýa Federasiýasynyň ýerleri» görnüşinde boldy. Rus habar beriş serişdelerine göz aýlanymyzda, Türkiýäniň soňky ýyllarda ädýän ädimlerinden «Turan arzuwy ýolunda ädilyän ädimler» diýip biynjalyklyklarynyň bardygyny görýäris. Garabagda türk goşunyň «Parahatçylyk güýji» astynda hereket etmegine

Moskwanyň garşy çykmagyna-da şu çarçuwanyň içinde baha bermek gerek.»

«Gazagystanyň topalaňyň yzysüre Russiýanyň başyny çekýän KHYG-yň gyssagly ýurda ugradylmagy işiň aňyrsyndaky düýp maksady orta çykýarýar» diýen Erdogan Karakuş sözlerini şeýle dowam edýär:

«Azerbaýjan operasiýalarynyň üstünlikli dowam edýän kyrk dördünji gününde Russiýanyň taraplara ylalaşyga gol çekdirip, öz goşunyny Azeri topraklaryna ýerleşdirmegi halkara hukugyň cygryna hernäçe sygyşmaýan bolsa, KHYG-yň köpmilletli «Parahatçylyk güýji» goşunynyňam Gazagystana girmegi hukuga sonuň ýaly ters gelýär. Çünki Gazagystandaky wakalar içerki gapma-garşylyk bolup, KHYG-yň düzgünnamasy daşardan hüjüm bolan ýagdaýynda goşun ugradylmagyny göz önüne tutýar. Topalaňyň haýal etmän togtadylmagy we gazak hökümetiniň bir çykalgasyny tapyp öz ýurdunyň raýatlary bilen dil tapyşmagy gerek.

10-njy noýabr gijesi rus goşunynyň «Parahatçylyk güýji» ady bilen azeri topraklaryna girip, Ermenistanyň serhet postuny we Hankentdir Hojaly bilen bir hatarda 4 müň kw km-lik ýeri öz gözegçiligi astyna almagy Moskwanyň gelejekdäki meýilnamalaryna mysal döretdimi?

Russiýanyň döwlet ýolbaşçysy W.Putiniň Gazagystandaky üýtgeşmeleri Belorussiýanyň, Ermenistanyň, Täjigistanyň, Özbekistanyň, Gyrgyzystanyň döwlet we hökümet ýolbaşçylary bilen ara alyp maslahatlaşmagynyň manysy nämekä eýsem?

Başda Gazagystan bilen bir hatarda Orta Aziýanyň beýleki halklary üçin bu aýaga galmalar prosesiniň özi bilen birlikde getiren soragy şol bir zat bolup galýar:

Netije bir diktator bilen hoşlaşyp, täzesine «Hoş geldiň» diýmekden ybarat bolarmyka, ýa-da ahyryn «Ex Oriente Lux»-my?*

* «Ex Oriente Lux» – «Ýagtylyk gündogardan göge galýar»